

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v6.2022.5>

Д. С. Плюшко

аспірант кафедри цивільного права

Національного університету «Одеська юридична академія»

orcid.org/0000-0002-1676-5425

РОЗВИТОК ЗАКОНОДАВСТВА ІНСТИТУТУ ПРИПИНЕННЯ ШЛЮБУ В УКРАЇНІ ТА ОКРЕМИХ КРАЇНАХ ЄС

В запропонованій статті визначається, що основні питання, які виникають у зв'язку з встановленням і реалізацією захисту прав подружжя при розірванні (припиненні) шлюбу, як правових наслідків розірвання шлюбу, у всі історичні періоди за кордоном і в Україні були непростими і досить суперечливими. Безумовно, що на протязі тривалого періоду розвитку українського суспільства і держави, формування традиційної моделі сім'ї, припинення шлюбу внаслідок розірвання шлюбу відбувалося у виняткових випадках і лише за строго визначеними підставами, що відповідало християнській ідеології і моделі української сім'ї.

Положення про розірвання шлюбу знаходять відображення в Цивільному Кодексі Німеччини, а також Вступне законі до Цивільного Кодексу. Процесуальні питання розірвання шлюбу відображені в законі «Про провадження у справах сім'ї та добровільної юрисдикції».

Україна і європейські держави в регулюванні питань правових наслідків припинення шлюбу, шляхом захисту прав подружжя при реалізації процедури розірвання шлюбу йшли одним шляхом, що пояснюється існуванням ряду спільних історичних особливостей розвитку даної сфери шлюбно-сімейних правовідносин.

В статті акцентується увага, що в цілому, процес розвитку законодавства, що регулює захист прав подружжя при припиненні подружніх відносин, був довгим і складним. Питання про можливість припинення подружніх правовідносин шляхом розірвання шлюбу в зарубіжних країнах, цілком природно, що вирішується по-різному.

Концепція розірвання шлюбу багато в чому змінилася як у часі, так і в просторі, і сучасне чинне українське сімейне право реалізує ідею припинення правовідносин подружжя шляхом розлучення в трактуванні способу захисту сімейних прав подружжя виходячи з мети державного регулювання сімейних правовідносин на основі принципу невтручання у внутрішні справи сім'ї.

Ключові слова: цивільні правовідносини, шлюб, припинення шлюбу, розірвання шлюбу, розлучення, сім'я, сімейні відносини, шлюбні відносини, сімейне право, наслідки припинення шлюбу.

Pliushko D. S. DEVELOPMENT OF LEGISLATION IN THE FIELD OF TERMINATION OF MARRIAGE IN UKRAINE AND CERTAIN EU COUNTRIES

In the proposed article, it is determined that the main issues that arise in connection with the establishment and implementation of the protection of the rights of spouses upon dissolution (termination) of marriage, as the legal consequences of dissolution of marriage, in all historical periods abroad and in Ukraine were difficult and quite controversial. Undoubtedly, during the long period of development of Ukrainian society and the state, the formation of a traditional family model, the termination of marriage as a result of divorce took place in exceptional cases and only on strictly defined grounds, which corresponded to the Christian ideology and model of the Ukrainian family.

Provisions on divorce are reflected in the German Civil Code, as well as the Preamble to the Civil Code. Procedural issues of divorce are reflected in the law "On Family Proceedings and Voluntary Jurisdiction".

Ukraine and European states followed the same path in regulating the legal consequences of the termination of marriage, by protecting the rights of spouses during the implementation of the divorce procedure, which is explained by the existence of a number of common historical features of the development of this area of marital and family legal relations.

The article emphasizes the fact that, in general, the process of development of legislation regulating the protection of the rights of spouses upon termination of marital relations was long and complex. The question of the possibility of terminating marital relations through divorce in foreign countries is, quite naturally, resolved in different ways.

The concept of divorce has changed in many ways both in time and in space, and modern Ukrainian family law implements the idea of terminating the legal relationship of spouses through divorce in the interpretation of the method of protecting the family rights of spouses based on the goal of state regulation of family legal relations based on the principle of non-interference in internal affairs family.

Key words: civil legal relations, marriage, termination of marriage, dissolution of marriage, divorce, family, family relations, marital relations, family law, consequences of termination of marriage.

Постановка проблеми. Категорії «сім'я» і «шлюб» маючи сімейно-правову природу, виступають однопорядковими явищами, мають внутрішній природний зв'язок і їх необхідно розглядати в нерозривному внутрішньо-правовому єднанні. Якщо звернутися до історичного розвитку питання, то регулювання інституту шлюбно-сімейних правовідносин з'явилося ще з часів Стародавнього Риму.

Що стосується джерел правового регулювання припинення правовідносин подружжя і захисту їх прав в Україні на сучасному етапі, то загальнознані принципи і норми міжнародного права, так само як і міжнародні договори України, – складова частина нашої правової системи. Більш того, якщо міжнародним договором України встановлено інші правила, ніж ті, які передбачені сімейним законодавством, то застосовуються правила міжнародного договору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Теоретичну основу дослідження склали наукові праці таких науковців, як С.С. Алексєєв, М.В. Антокольська, С.М. Братусь, С.Б. Булеца, Є.М. Ворожейкін, Д.В. Генкін, К.М. Глиняна, В.С. Гопанчук, К.А. Граве, О.В. Дзера, А.С. Довгерт, І.В. Жилінкова, О.С. Іоффе, О.М. Калітенко, В.В. Луць, З.В. Ромовська, Є.А. Суханов, О.І. Сафончик, В.А. Тархова, Є.О. Харитонов, Ю.С. Червоний та інші.

Мета статті. Метою статті є науковий аналіз загальних історичних джерел окремих країн ЄС та України, які стали підґрунтям становлення сучасного законодавства, що регулює шлюбні правовідносини.

Викладення основного матеріалу. У канонах римської юридичної культури шлюб не був тільки приватною справою, ще менше – відносинами тільки в рамках приватного права: люди не владні самі, і з власної примхи зумовлювати, яким повинен бути шлюб, чому в ньому можна слідувати і чого уникати. У римському праві існував досить строкатий контингент суб'єктів, правовий статус яких регулювався як по вертикалі, так і по горизонталі. Найцікавішим є правовий статус жінки, який в кожній галузі римського права мав свої особливості. Крім того, правовий статус жінки в римському суспільстві постійно еволюціонував і був різним на різних історичних етапах [20, с. 343].

Подружні правовідносини в Римі тривалий час зберігали свою автономність від державного регулювання і підпадало під контроль моралістів – цензорів. Особливістю сімейно-шлюбних правовідносин було також і наявність так званого сімейного суду: в межах свого прізвища домовласник був і суддею [19, с. 33].

Слід зазначити, що в Стародавньому Римі розлучення, спрямовані на припинення шлюбу, були досить рідкісним явищем, оскільки інститут шлюбу мав магічно – релігійні риси. В кінці епохи республіки розлучення стали досить частими. Для цього не потрібно було виконувати формальності, достатнім вважалося поведінку, яке свідчило про небажання зберегти шлюб.

У посткласичному праві шлюб трактується як початкове волевиявлення чоловіка і жінки. Законодавство імператорських часів було направлено проти розлучень, чим суттєво відрізнялося від класичного законодавства.

У візантійському сімейному праві велике значення мало церковне право. Імператор Костянтин в 331 році н.е. зробив спробу ввести нові правила для розлучень, особливо для розлучень в односторонньому порядку, обмеживши можливість ініціативи розірвання шлюбу трьома моментами (як для жінки, так і для чоловіка). Дружина могла розлучитися з чоловіком, якщо він був винен у вбивстві, отруєнні або оскверненні могил [14].

Законодавство Юстиніана теж залишало за жінкою право ініціювати розлучення на законних підставах з метою захисту її прав, до яких належали: залишення чоловіком вдома, безпідставне обвинувачення в подружньої невірності, звідництво який зв'язок чоловіка з іншою жінкою в будинку подружжя або поза ним [8].

Цілком справедливо, що особи, які перебували в шлюбі, не могли укласти новий союз до розірвання попереднього. також заборонялися шлюби між родичами. Таким чином, шлюб по праву Стародавньої Візантії був моногамним [9, с. 386]. Дружина набувала можливість захисту своїх прав і розірвання шлюбу в силу певних підстав. У подальшій історії Візантії приводи до розлучення не змінювалися.

Таким чином, регулювання припинення шлюбно-подружніх правовідносин за допомогою розірвання шлюбу та реалізації захисних механізмів, прав подружжя перебувало в центрі уваги законодавців того періоду. Порушення встановлених правил каралося правовими і неправовими механізмами, як державою (майнові та інші санкції), так і церквою (епітимії, відлучення від причастя та інше).

З огляду на вплив Візантії на країни Східної Європи і тогочасній Україні (Київській Русі) в релігійній сфері, норми візантійського сімейного права проникли в законодавство цих країн.

Після прийняття християнства в Київській Русі зберігалася язичницька практика самовільного припинення статусу шлюбу шляхом розірвання шлюбу. Про популярності подібних розлучень в християнський період свідчить цілий ряд джерел [10, с. 67].

Серед юридично достатніх підстав для припинення правовідносин між подружжям на перше місце давньоукраїнське законодавство, виходячи з інтересів публічної влади, поставило недонесення про державну зраду у формі замаху на князя. Однак, необхідно звернути увагу, що відповідно до ст. 53 Великої редакції Церковного статуту князя Ярослава цей привід для розірвання шлюбу закріплювався тільки за чоловіком: «Почуй дружина від інших людей, що думати на царя або на князя, а чоловіка свого не скаже, а після викрити – розлучити» [13, с. 13–17].

Незважаючи на проголошене християнським вченням рівноправність чоловіка і жінки в подружньому правовідносинах, церква закріплювала право вимагати дотримання подружньої вірності тільки за чоловіком. Навіть саме перелюбство розглядалося як плотський зв'язок заміжньої жінки з стороннім чоловіком.

У наступні історичні періоди принцип добровільності вступу в подружній союз і його розірвання отримує правове закріплення в ряді нормативно-правових актів, виданих в епоху правління Петра I. [12, с. 85].

Таким чином, як справедливо вказує С.В. Омелянчук з введенням християнства в Стародавній Київській Русі і переходом шлюбно-сімейних відносин під юрисдикцію церкви підстави для розлучення були чітко регламентовані, що, як видається, говорить про достатньо високий рівень регламентації даних відносин.

У Україні імператорського Російського періоду законодавцем була обмежена можливість припинення прижиттєвого правовідносин подружжя у силу того, що в суспільстві панували зведені в ранг закону релігійні норми і правил.

В історії розвитку українського сімейного права принцип єдності і непорушності шлюбних зв'язків і стабільності подружнього союзу, нерозривності шлюбу виконував особливу – культуро-утворюючу місію української сім'ї. Однак, як видається, не завжди сприяв забезпеченню і захисту інтересів самого подружжя.

Новий період розвитку правового регулювання шлюбних правовідносин, зокрема теорії шлюбу як договору, розпочався із секуляризації шлюбу, тобто відділення цивільного акту одруження від релігійної процедури його реєстрації і поширення на шлюбні відносини норм цивільного права на зміну нормам канонічного права. Цей доктринальний поворот був здійснений у Франції під час Великої французької буржуазної революції. У проміжку між проголошенням принципу і створенням можливості його реалізації одні шлюби у Франції засвідчувалися нотаріально, а велику частину інших продовжувало освячувати духовенство.

Кодекс Наполеона передбачав можливість припинення шлюбних правовідносин шляхом розлучення й роз'єднання. Роз'єднання можливо на вимогу одного з подружжя та на тих самих підставах, що й розлучення. Різниця в тому, що шлюб не припиняється, але відбувається поділ майна та припиняється обов'язок жити разом [21].

Поняття режиму окремого проживання подружжя, тобто розлучення або припинення шлюбних відносин, було вперше закріплено в Кодексі Наполеона. Аналогічне положення законодавець застосував і закріпив у СК України, що передбачає режим окремого проживання подружжя – поняття, якого в українському законодавстві раніше не існувало.

Першими законодавчими актами радянського періоду з питань сім'ї та шлюбу стали Декрет ВЦВК, РНК РРФСР від 18.12.1917 «Про громадянське шлюб, дітей і про ведення книг актів громадянського стану» і Декрет ВЦВК, РНК РРФСР від 19.12.1917 «Про розірвання шлюбу», відповідно до яких визнавалися тільки цивільні шлюби; світської і загальнодоступною встановлювалася процедура розірвання шлюбу, що має на меті припинення подружніх правовідносин і спрямована на захист прав подружжя [15, С. 152, 16, С. 160].

У період з 1917 по 1944 рр. спостерігається досить ліберальний підхід законодавця до інституту прижиттєвого припинення шлюбу для захисту прав подружжя шляхом розлучення і його процедури. Для цього періоду характерні такі концепції: розлучення-угоду, розлучення-вимога і розлучення-розірвання. Однак, вже в даний період можна говорити, що припинення подружніх правовідносин було направлено на захист прав членів сім'ї, коли подальше збереження правовідносин шлюбу не відповідає інтересам, в першу чергу, самим подружжям.

Проблеми шлюбних правовідносин в Україні, залишаючись осторонь уваги дослідників радянського часу, не могли впливати на вивчення історії російського та українського права.

Кодекс про шлюб і сім'ю УРСР був затверджений 20.06.1969 року, набрав чинності з 01.01.1970 року та з відповідними змінами і доповненнями проіснував до 2003 року. У 2003 році був прийнятий СК України [3], який закріплює розірвання шлюбу як у судовому порядку, так і в органах ДРАЦС.

Сьогодні відносини щодо розірвання шлюбу та захисту прав подружжя в даному правовідносинах регулюються державою. Конституція України (ст. 51) [1] передбачає, що шлюб базується на добровільній згоді чоловіка і жінки, а тому ніхто не може бути примушений до вступу в шлюб, так само як ніхто не може бути змушений перебувати в шлюбі, тобто надається можливість для розірвання шлюбу.

Слід погодитись з позицією більшості науковців, які проводять аналіз та дослідження у сфері сімейного права, стосовно того, що інститут виникнення та припинення шлюбних правовідносин має дуже велике значення.

Необхідно звернути увагу на те, що для сімейного права і законодавства характерні дуже серйозні розбіжності між правовими системами різних держав. Це багато в чому пояснюється тим, що на регулювання шлюбно-сімейних відносин значний вплив мають національні, релігійні особливості, а також соціокультурні традиції різних країн.

Сімейно-правове регулювання набуло свого значення та розвитку з моменту руху України до євроінтеграції, у рамках якої на території держави поширилась юрисдикція Європейського суду з прав людини. Як відомо ЄСПЛ ставить за пріоритет захист прав і основних свобод людини, що було врегульовано прийняттям 04.11.1950 року в Римі Європейської конвенції про захист прав людини й основоположних свобод [5]. Зазначену конвенцію Рада Європи прийняла з урахуванням положень проголошеної Генеральною асамблеєю ООН 10.12.1948 року Загальної декларації прав людини [4]. У подальшому Європейська конвенція про захист прав людини й основоположних

свобод була ратифікована 17.07.1997 року. Сама Конвенція з прав людини має за мету гарантоване додержання проголошених прав людини, захист та забезпечення цих прав, а також захист основних свобод людини, що становить основу досягнення миру та справедливості як у країнах-членах ЄС, так і в Україні та інших державах.

Звертається увага на те, що Конвенція з прав людини, а саме ст. 8 регулює відносини між державою та сім'єю, ст. 12 – відносини між жінкою та чоловіком шляхом гарантування їм права на укладення шлюбу та створення сім'ї з урахуванням вимог сімейного законодавства держави, в якій проживають та громадянами якої є чоловік та жінка, що вирішили укласти шлюб та розпочати шлюбні правовідносини.

В цілому, процес розвитку законодавства, що регулює захист прав подружжя при припинення подружніх відносин, був довгим і складним. Питання про можливість припинення подружніх правовідносин шляхом розірвання шлюбу в зарубіжних країнах, цілком природно, що вирішується по-різному. Звернемо увагу, що в окремих державах (Іспанія, Ірландія) розлучення взагалі заборонено. В інших же розлучення допускається, але при наявності строго регламентованих законодавством підстав. При цьому взаємна згода подружжя в число таких підстав не включається (Наприклад, в Італії). У окремих країнах, розлучення допускається при наявності легальних умов і підстав, в тому числі за взаємною згодою подружжя (Англія, Бельгія, Данія, Німеччина, Норвегія тощо).

У Швеції встановлена максимально ліберальна процедура припинення шлюбу шляхом розірвання шлюбу. Суддя зобов'язаний розірвати шлюб подружжя, не вимагаючи при цьому доведення незворотності шлюбу при їх обоїпільній згоді.

У науковій літературі з питань правового регулювання розірвання шлюбу в зарубіжних країнах відзначається, що проведені в 1970-х років реформи законодавства про розлучення (Англія, Данія, Франція, Фінляндія, Норвегія та ін.) привели до суттєвої трансформації зазначеного інституту. Основною ідеєю стала відмова від концепції «розлучення – санкція або кара за винну поведінку одного з подружжя» і перехід до концепції «розлучення – констатація невдачі шлюбу». Такий підхід виключив закріплення в законодавстві формальних підстав розлучення, хоча подружжя і пов'язані певними вимогами закону, так як в обґрунтування шлюбу повинні привести певні докази [18, с. 79–83].

Головна ідея реалізації реформ в 20-му столітті в сфері шлюбно-сімейного законодавства за кордоном полягала в переосмисленні самої концепції припинення шлюбних правовідносин, відмова від ідеї «розлучення – санкція за винну поведін-

ку», а також констатація ситуації, коли спільне життя подружжя стає неможливим. І поява таких концепцій, як «розлучення-ліки» і «розлучення-банкрутство». Ці концепції з урахуванням національних особливостей були визначені більшістю зарубіжних держав, таких як Німеччина, Італія, Франція.

Розвиток суспільства призвело в ХХ в. до розширення свободи розлучень. Європа довше інших країн опиралася цьому. Однак в Італії з 1970 року став діяти закон, що дозволяє розірвання шлюбу за суворим переліку підстав, виключаючи взаємна згода подружжя. Це так званий закон Фортуна – Басліні. Підставами для розірвання шлюбу вважаються: засудження одного з подружжя до серйозного кримінального покарання; роздільне проживання подружжя не менше п'яти років за умовами сепарації; нездатність до шлюбного життя; отримання розлучення за кордоном [7]. Однак, в 2015 році був прийнятий новий закон «Про швидкі розлучення», згідно з яким всі бажуючі обоїпільно мирно розірвати шлюбні відносини можуть подавати заяви про роздільне проживання або розлучення не до суду, а до органів РАЦСу муніципалітету.

В середині ХХ ст. в Англії була прийнята ціла низка консолідованих і, почасти, кодифікованих законів, в результаті яких відбулися істотні зміни в сфері шлюбно-сімейних відносин.

У Франції при вирішенні питань про розірвання шлюбу керуються Цивільним кодексом Наполеона 1804, законом від 8 лютого 1995 року «Про судову стрію і цивільному, кримінальному та адміністративному процесі», Цивільним процесуальним кодексом Франції 1975 року.

Положення про розірвання шлюбу знаходять відображення в Цивільному Кодексі Німеччини, а також Вступне законі до Цивільного Кодексу. Процесуальні питання розірвання шлюбу відображені в законі «Про провадження у справах сім'ї та добровільної юрисдикції».

Варто відзначити, що, так само, як і українському законодавстві, в законодавстві європейських країн існують міжнародні правові акти, які регулюють порядок визнання процедури розірвання шлюбу.

Такі, наприклад, Гаазька конвенції «Про укладення та визнання дійсності шлюбів» 1978 року [17, с. 95–99]; «Про визнання розлучень і рішень про роздільному проживанні подружжя» 1970 року [11, с. 317–320]. Конвенція 1970 року застосовується до визнання в одній державі розлучень і рішень про роздільне проживання подружжя, винесених в іншій державі, в результаті судового та іншого провадження, офіційно визнаного в цій другій Державі і мають в ньому законну силу.

Слід зробити висновок, що основні питання, що виникають у зв'язку з встановленням і реалі-

лізацією захисту прав подружжя при розірванні шлюбу, у всі історичні періоди за кордоном і в Україні були непростими і досить суперечливими. Безумовно, що на протязі тривалого періоду розвитку українського суспільства і держави, формування традиційної моделі сім'ї, припинення шлюбу внаслідок розірвання шлюбу відбувалося у виняткових випадках і лише за строго визначеними підставами, що відповідало християнській ідеології і моделі української сім'ї.

Україна і європейські держави в регулюванні питань захисту прав подружжя при реалізації процедури розірвання шлюбу йшли одним шляхом, що пояснюється існуванням ряду спільних історичних особливостей розвитку даної сфери шлюбно-сімейних правовідносин.

Концепція розірвання шлюбу багато в чому змінилася як у часі, так і в просторі, і сучасне чинне українське сімейне право реалізує ідею припинення правовідносин подружжя шляхом розлучення в трактуванні способу захисту сімейних прав подружжя виходячи з мети державного регулювання сімейних правовідносин на основі принципу невтручання у внутрішні справи сім'ї.

Література

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Цивільний Кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 40-44. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 03.01.2021 р.).
3. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21. Ст. 135.
4. Всезагальна декларація прав людини: прийнята на третій сесії Генеральної Асамблеї ООН резолюцією 217 А (III) від 10.12.1948 р. (Конвенція про право, що застосовується до режимів власності подружжя (Гаага, 14.10.1978 р.).
5. Європейська конвенція з прав людини (з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколів № 1, 4, 6, 7, 11 12, 13 та Протоколу № 14, (CETS no. 194), з дати набрання ним чинності 01.06.2010 р.). URL: http://www.echr.coe.int/documents/convention_ukr.pdf (дата звернення: 24.04.2021).
6. Конвенція про правову допомогу та правові відносини по цивільних, сімейних і кримінальних справах (укл. в Мінську 22.01.1993 р.). URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU48001D.html (дата звернення: 12.04.2021).
7. Випадки припинення шлюбу. Закон Фортуна-Басліні 1970 р Art. 3. // URL: <http://www.normattiva.it/urires/N2Ls?urn:nir:stato:legge:1970-12-1;898lvig=> (дата звернення: 24.04.2021).
8. Дигести Юстиніана: Избр. фрагменты / пер. и прим. И. С. Перетерского; отв. ред. Е. А. Скрипилев. Москва: Наука, 1984. 456 с.
9. Иваненко Г. В. К вопросу об истории брака. *Актуальні проблеми політики*: зб. наук. пр. 2000. № 9. С. 386.
10. Історія українського права / за ред. О. О. Шевченка. Київ: Олан, 2001. С. 67.
11. Мельниченко О. В. Міжнародні договори в системі сімейного законодавства України та ЄС. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 4. С. 317–320.
12. Наумов Я. В. Умови і порядок укладення шлюбу в російському сімейному праві: дис. канд. юрид. наук. М., 2017. С. 85.
13. Омелянчук С. В. Розірвання християнського шлюбу в Стародавній Русі. *Історія держави і права*. 2011. № 1. С. 13–17.
14. Орленко В. І., Орленко В. В. Історія держави і права України: посібник. Київ: Вид-во Паливода А. В., 2006. 161 с.
15. О разводе: декрет от 19.12.1917 г. *Собрание Узаконений РСФСР*. 1917. № 10. С. 152.
16. О гражданском браке, о детях и о введении книг актов гражданского состояния: декрет от 18.12.1917 г. *Собрание Узаконений РСФСР*. 1917. № 9. С. 160.
17. Радчук О. П. Деякі питання колізійного регулювання шлюбно-сімейних відносин. *Порівняльно-аналітичне право*. № 4. 2016. С. 95–99.
18. Сафончик О. І. Правові наслідки припинення шлюбно-сімейних правовідносин за законодавством України та країн Євросоюзу. *Часопис цивілістики*: наук.-практ. журн. НУ «Одеська юридична академія». Одеса: ПП «Фенікс», 2017. Вип. 24. С. 79–83.
19. Харитонов Е. О. Рецепция римского частного права. Одесса: АО Бахва, 1996. С. 33.
20. Харитонов Е. О. Основы римского частного права. Ростов-н/Д: Феникс, 1999. С. 343.
21. Харитонов Е. О., Харитонova О. І. Порівняльне правознавство. Харків: Одиссей, 2002. 590 с.